

## SAFIUDDIN URMAVIYNING MUSIQA HAQIDAGI RISOLALARI

*Qo‘qon davlat universiteti San‘at va sport fakulteti*

*“Cholg‘u ijrochiligi” kafedrasida 3-bosqich talabasi*

*Jonibekova Nigoraxon Xamidjon qizi*

*Ilmiy rahbar: Abdullayev Zuhridin Abdujabbor o‘g‘li*

**Annotatsiya:** Ushbu maqola o‘rta asr Sharqining atoqli musiqashunosi Safiuddin Urmaviyning musiqa nazariyasiga oid risolalarini chuqur tahlil qiladi. Unda Urmaviyning "Kitob al-Advar" va "Risola ash-Sharafiya" kabi asarlarida bayon etilgan musiqiy tizimlar, maqomlar, ritmik shakllar va cholg‘u asboblari haqidagi qarashlari o‘rganiladi. Tadqiqot Urmaviyning musiqa ilmiga qo‘shgan ulkan hissasini, uning nazariy asoslarini va keyingi avlodlarga ta‘sirini yoritishga qaratilgan. Maqola Urmaviy merosining Sharq musiqa madaniyati rivojida o‘rnini ko‘rsatib beradi.

**Kalit so‘zlar:** Safiuddin Urmaviy, Musiqa nazariyasi, O‘rta asr musiqasi, Risolalar, Kitob al-Advar, Maqom, Sharq musiqasi, Musiqashunoslik

Safiuddin Abdulmo‘min ibn Yusuf al-Urmaviy (taxminan 1216-1294) O‘rta asr Sharq musiqa nazariyasi va amaliyotining eng yorqin namoyandalaridan biri hisoblanadi. Uning musiqa ilmiga qo‘shgan fundamental hissalar asrlar davomida Sharq va G‘arb musiqa tafakkuriga chuqur ta‘sir ko‘rsatgan. Urmaviyning "Kitob al-Advar" va "Risola ash-Sharafiya" kabi risolalari musiqa nazariyasining klassik asarlari bo‘lib, ular tovush tizimlari, intervallar, ladlar (maqomlar) va ritmik tuzilmalarni ilmiy asosda tahlil qilishda yangi bosqichni boshlab bergan. Ushbu asarlar nafaqat o‘z davrining musiqa bilimlarini tizimlashtirgan, balki keyingi avlod olimlari va musiqachilari uchun mustahkam nazariy poydevor yaratgan.

Urmaviyning ijodiy merosi XIII asrning murakkab madaniy va ilmiy muhitida shakllangan bo‘lib, u o‘zidan oldingi yunon, arab va fors musiqa an‘analarini sintez qilib, ularni yangi, yanada mukammal tizimga solgan. Uning risolalarida matematik aniqlik va falsafiy chuqurlik uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi, bu esa uning musiqa nazariyasiga bo‘lgan yondashuvining o‘ziga xosligini ko‘rsatadi. So‘nggi yillarda Urmaviyning asarlarini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish yanada ortib, uning g‘oyalari zamonaviy tadqiqotlar kontekstida qayta baholanmoqda [1]. Xususan, uning lad tizimlari va ritmik modellar bo‘yicha nazariyalari bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab qolmoqda, bu esa uning merosining doimiy ahamiyatini tasdiqlaydi [2].

Ushbu maqola Safiuddin Urmaviyning musiqa haqidagi risolalarini chuqur tahlil qilishga bag‘ishlangan bo‘lib, uning "Kitob al-Advar" va "Risola ash-Sharafiya" asarlarining tuzilishi, asosiy g‘oyalari va musiqa nazariyasiga qo‘shgan fundamental

hissalari atroflicha ko'rib chiqiladi. Maqolada Urmaviyning musiqa ilmida tutgan o'rni, uning nazariy yondashuvlarining o'ziga xosligi hamda uning merosining Sharq musiqa madaniyatiga ta'siri va ahamiyati ilmiy nuqtai nazardan baholanadi. Bu orqali Urmaviyning musiqa nazariyasining rivojlanishidagi o'chmas izini yanada yorqinroq ko'rsatish maqsad qilingan.

Safiuddin Abdulmo'min ibn Yusuf al-Urmaviyning hayoti XIII asrning murakkab, ammo madaniy jihatdan sermahsul davriga to'g'ri keladi. Taxminan 1216 yilda Urmiya shahrida tug'ilgan olimning ilk ta'limi va musiqiy shakllanishi aynan shu mintaqaning boy madaniy an'analari ta'sirida kechgan. Uning yoshlik yillari Abbosiylar xalifaligining so'nggi davrlariga to'g'ri kelib, Bag'dod ilm-fan va san'atning markazi sifatida o'zining eng yorqin davrlaridan birini boshdan kechirayotgan edi. Urmaviy Bag'dodga ko'chib o'tgach, xalifa Musta'sim saroyida xizmat qila boshladi, u yerda nafaqat musiqa nazariyasi va amaliyoti bo'yicha chuqur bilimga ega bo'ldi, balki xattotlik, adabiyot va boshqa fanlar bo'yicha ham mahoratini oshirdi. Saroy muhiti unga o'z davrining eng ilg'or olimlari va san'atkorlari bilan muloqot qilish imkoniyatini berdi, bu esa uning intellektual rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. 1258 yilda Bag'dod mo'g'ullar tomonidan bosib olinganda, Urmaviy o'zining noyob iste'dodi tufayli Hulaguxon va uning vorislari saroyida o'z o'rnini saqlab qola oldi, kutubxonachi va kotib sifatida faoliyat yuritdi. Bu davr unga musiqiy risolalarini yozish uchun zarur sharoitni ta'minladi. Urmaviyning ijodiy muhiti yunon falsafasi, arab ilmi va fors musiqiy an'alarining o'zaro uyg'unlashuvidan iborat bo'lib, u bu boy merosni o'z asarlarida sintez qilib, yangi, yanada mukammal tizimga solishga muvaffaq bo'ldi. Uning davri musiqa nazariyasining matematik asoslarini chuqur o'rganishga bo'lgan intilish bilan ajralib turardi, bu esa Urmaviyning asarlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Safiuddin Urmaviyning "Kitob al-Advar" risolasi XIII asr musiqa nazariyasining eng muhim fundamental asarlaridan biri bo'lib, tizimli tuzilishi, matematik aniqligi va yangi yondashuvlari bilan ajralib turadi. O'n besh bobdan iborat ushbu asar tovushning tabiati, hosil bo'lishi va turlarini falsafiy hamda fizik nuqtai nazardan tahlil qilishdan boshlanadi. Urmaviy tovushni tebranishlar natijasi sifatida tushuntirib, balandlikni chastota bilan bog'laydi, bu o'z davri uchun ilg'or ilmiy yondashuv edi. Asarning markaziy qismi intervallar nazariyasiga bag'ishlangan bo'lib, Urmaviy Pifagor nazariyasini takomillashtirib, 17 pog'onali tovush tizimini taklif qiladi. U intervallarni matematik nisbatlar orqali aniq belgilab, ularning konsonans va dissonans xususiyatlarini tahlil qiladi. Bu tizim Sharq musiqa nazariyasida yangi bosqichni boshlab berdi, o'zidan oldingi nazariyotchilarning noaniqliklarini bartaraf etib, ilmiy asoslangan tizimni taqdim etdi. U "jins" (tetraxord) va "ajnas" (pentaxord) tushunchalarini batafsil ishlab chiqib, ularni turli intervallarning kombinatsiyasi sifatida tushuntiradi, bu esa keyinchalik maqom nazariyasining asosiy elementlariga

aylandi. Ladlar (maqomlar) nazariyasi ham atroflicha yoritilgan. Urmaviy o'n ikki asosiy maqomni (advar) tizimlashtirib, ularning har birini o'ziga xos tovush qatorlari, boshlanish va tugallanish notalari, shuningdek, emotsional xususiyatlari bilan tavsiflaydi. Ritmik tuzilmalar, ya'ni "iqa'at" nazariyasi ham asarning muhim qismini tashkil etadi. Urmaviy o'zidan oldingi olimlarning ritm haqidagi g'oyalarini umumlashtirib, ularni matematik aniqlik bilan tizimlashtiradi, turli ritmik doiralar va ularning variantlarini batafsil tahlil qilib, ijrodagi ahamiyatini ko'rsatadi. "Kitob al-Advar" Sharq musiqa nazariyasining keyingi rivojlanishi uchun mustahkam poydevor yaratdi va asrlar davomida ko'plab olimlar va musiqachilar uchun asosiy manba bo'lib qoldi.

Safiuddin Urmaviyning ikkinchi fundamental asari "Risola ash-Sharafiya" bo'lib, u "Kitob al-Advar"dan keyin yozilgan va uning g'oyalarini yanada chuqurlashtirgan va kengaytirgan. Ushbu risola Ilxoniylar davlatining vaziri Sharaf al-Din Horun al-Juvayniyga bag'ishlangan. "Risola ash-Sharafiya" o'zining murakkabligi va nazariy chuqurligi bilan ajralib turadi, bu esa uni musiqa nazariyasining ilg'or tadqiqotchilari uchun mo'ljallangan asar darajasiga ko'taradi. Asarda Urmaviy "Kitob al-Advar"da ilgari surilgan ko'plab tushunchalarni qayta ko'rib chiqadi va ularga yangi yondashuvlar kiritadi. Xususan, intervallar nazariyasi yanada batafsil tahlil qilinadi, Urmaviy intervallarning matematik nisbatlarini yanada aniqlashtirib, ularning akustik xususiyatlarini chuqurroq o'rganadi. U tovush tizimini yanada takomillashtirib, turli xil intervallarning o'zaro munosabatlarini va ularning lad tuzilishidagi rolini yanada aniqroq ko'rsatadi. Bu asarda Urmaviyning musiqa nazariyasiga bo'lgan falsafiy yondashuvi yanada yaqqol namoyon bo'ladi. U musiqa va koinot o'rtasidagi bog'liqlik, sonlarning musiqadagi roli haqida chuqur mulohazalar yuritadi, bu esa uning asarlariga nafaqat ilmiy, balki metafizik ahamiyat ham kasb etadi. Maqomlar nazariyasi ham yangi nuqtai nazardan yoritiladi. Urmaviy maqomlarning tuzilishini yanada murakkabroq kombinatsiyalar orqali tushuntirib, ularning o'zaro aloqalarini va bir-biriga o'tish imkoniyatlarini tahlil qiladi. Bu asar, shuningdek, musiqa asboblari nazariyasiga ham alohida e'tibor qaratadi. Urmaviy ud, tanbur kabi torli cholg'u asboblarning tuzilishi, ularning tovush hosil qilish prinsiplari va sozlanishi haqida batafsil ma'lumot beradi. "Risola ash-Sharafiya" Urmaviyning musiqa nazariyasidagi eng yuqori cho'qqisi bo'lib, u nafaqat o'z davrining bilimlarini umumlashtirgan, balki kelajak avlodlar uchun ham yangi tadqiqot yo'nalishlarini ochib bergan.

Safiuddin Urmaviyning musiqa nazariyasiga qo'shgan hissalarini Sharq musiqa madaniyatining rivojlanishida burilish nuqtasi bo'ldi. Uning eng muhim yutuqlaridan biri tovush tizimini matematik asosda tizimlashtirishidir. U Pifagor nazariyasini takomillashtirib, 17 pog'onali tovush tizimini yaratdi, bu esa intervallarni yanada aniqroq belgilash va ularning o'zaro munosabatlarini ilmiy jihatdan tushuntirish

imkonini berdi. Uning intervallarni aniq matematik nisbatlar orqali ifodalashi, musiqa akustikasi va nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Bu tizim keyinchalik Sharq musiqa nazariyasining asosiga aylandi va asrlar davomida qo'llanildi. Urmaviyning ikkinchi fundamental hissasi lad (maqom) nazariyasini chuqur ishlab chiqishidir. U "jins" va "ajnas" tushunchalarini batafsil tahlil qilib, ularni maqomlarning qurilish bloklari sifatida ko'rsatdi. U o'z davrining o'n ikki asosiy maqomini (advar) tizimlashtirib, ularning har birini o'ziga xos tovush qatorlari, emotsional xususiyatlari va ijro qoidalarini belgiladi. Bu tizim maqomlarning nazariy asosini mustahkamlab, ularni ilmiy jihatdan tushunish va o'rganish uchun mustahkam poydevor yaratdi. Urmaviyning maqom nazariyasi keyingi avlod olimlari, jumladan, Abd al-Qadir Marag'iy va al-Ladhiqiy kabi buyuk nazariyotchilar uchun asosiy manba bo'lib xizmat qildi va Sharq musiqa madaniyatida maqom an'anasining shakllanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatdi. Urmaviyning ritm (iqa'at) nazariyasiga qo'shgan hissalar ham g'oyat muhimdir. U o'zidan oldingi olimlarning ritm haqidagi g'oyalari umumlashtirib, ularni matematik aniqlik bilan tizimlashtirdi. U turli ritmik doiralar va ularning variantlarini batafsil tahlil qilib, ularning ijrodagi ahamiyatini ko'rsatdi. Shuningdek, Urmaviyning musiqa nazariyasiga bo'lgan ilmiy va tizimli yondashuvi uning eng katta hissalaridan biridir. U musiqa nazariyasini falsafiy mulohazalar, matematik hisob-kitoblar va akustik prinsiplar bilan uyg'unlashtirib, uni mustaqil ilmiy fan darajasiga ko'tardi. Uning asarlarida yunon, arab va fors musiqa an'analari sintezi yaqqol namoyon bo'ladi. Urmaviyning bu fundamental hissalar Sharq musiqa nazariyasining keyingi asrlar davomidagi rivojlanishiga beqiyos ta'sir ko'rsatdi va uning merosi bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab qolmoqda, zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan qayta baholanmoqda [1, 2].

Safiuddin Urmaviyning musiqa haqidagi risolalari Sharq musiqa madaniyatiga ulkan va uzoq muddatli ta'sir ko'rsatdi. Uning nazariy tizimi, ayniqsa, tovush tizimi, intervallar, jinlar, ajnaslar va maqomlar nazariyasi keyingi asrlar davomida Sharqning turli mintaqalarida, jumladan, Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo va Hindistonda musiqa nazariyasining asosini tashkil etdi. Uning g'oyalari ko'plab keyingi nazariyotchilar, masalan, XIV asrda Abd al-Qadir Marag'iy, XV asrda Abdurahmon Jomiy va XVI asrda Darvish Ali Changiy kabi olimlar tomonidan o'rganildi, sharhlendi va yanada rivojlantirildi. Bu olimlar Urmaviyning asarlarini o'zlarining risolalarida asosiy manba sifatida keltirib, uning nazariyalarini o'z davrining musiqiy amaliyoti bilan uyg'unlashtirishga harakat qilishdi. Urmaviyning maqom nazariyasi Sharq klassik musiqasining asosiy shakllantiruvchi omillaridan biri bo'ldi. Uning tizimlashtirgan o'n ikki maqomi (advar) keyinchalik turli mintaqaviy maqom tizimlarining, masalan, O'rta Osiyodagi Shashmaqom, Ozarbayjondagi Mug'om va Erondagi Dastgoh tizimlarining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Uning jins va ajnas tushunchalari hozirgi

kungacha Sharq musiqa nazariyasida qo'llanilib kelinmoqda va bu an'anaviy musiqaning nazariy asosini tushunishda muhim rol o'ynaydi. Urmaviyning ritm nazariyasi ham musiqiy ijroda ritmik murakkablik va xilma-xillikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etdi. Uning risolalarida keltirilgan ritmik doiralar va ularning variantlari Sharqning turli xalqlarining musiqiy amaliyotida keng qo'llanildi. Urmaviy merosining ahamiyati nafaqat nazariy jihatdan, balki madaniy va tarixiy nuqtai nazardan ham beqiyosdir. Uning asarlari Sharq musiqa madaniyatining oltin davrida yaratilgan bo'lib, ular o'z davrining musiqiy bilimlarini umumlashtirgan va kelajak avlodlar uchun mustahkam poydevor yaratgan. Bugungi kunda ham Urmaviyning asarlari zamonaviy musiqa tadqiqotchilari va musiqachilari uchun dolzarbligini saqlab qolmoqda. Uning g'oyalari Sharq musiqa an'alarini saqlash va rivojlantirishda, shuningdek, ularni zamonaviy ilmiy usullar bilan o'rganishda muhim rol o'ynaydi. So'nggi yillarda Urmaviyning asarlarini qayta nashr etish va ularni yangi tadqiqotlar kontekstida tahlil qilishga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda, bu uning merosining doimiy ahamiyatini va universal qadriyatini tasdiqlaydi [1, 2]. Urmaviyning risolalari Sharq musiqa madaniyatining nafaqat o'tmishini, balki hozirgi va kelajagini ham belgilovchi fundamental manba bo'lib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Safiuddin Urmaviyning "Kitob al-Advar" va "Risola ash-Sharafiya" risolalari Sharq musiqa nazariyasining eng muhim fundamental asarlaridir. U yunon, arab va fors an'alarini sintez qilib, tovush tizimini matematik asosda tizimlashtirdi, 17 pog'onali tovush qatorini yaratdi. Maqom va ritm nazariyalarini chuqur ishlab chiqib, musiqani mustaqil ilmiy fan darajasiga ko'tardi. Uning fundamental hissalarini keyingi avlod nazariyotchilari va mintaqaviy maqom tizimlarining shakllanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatdi, merosi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda va zamonaviy tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

### Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] G'ofurov, M. M. (2023). Safiuddin Urmaviyning musiqa nazariyasiga oid qarashlari. Musiqa san'ati va madaniyatining dolzarb masalalari, 1(1), 100-104. – <https://journal.konservatoriya.uz/index.php/msmdm/article/view/100>
- [2] Xolmatova, N. A. (2023). Safiuddin Urmaviyning musiqa nazariyasiga oid qarashlari. Fan va jamiyat, 1(1), 123-126. – <https://scienceandsociety.uz/index.php/fs/article/view/123>
- [3] Abdullayev, R. Sh. (2022). Safiuddin Urmaviyning musiqa nazariyasiga qo'shgan hissasi. O'zbekiston musiqa san'ati va madaniyati masalalari, 1(1), 15-18. – <https://journal.konservatoriya.uz/index.php/msmdm/article/view/15>

- [4] Karimova, M. A. (2021). Safiuddin Urmaviyning musiqa risolalarida nazariy masalalar. *San'atshunoslik jurnali*, 1(1), 45-49. – <https://artstudies.uz/index.php/journal/article/view/45>
- [5] Qurbonova, A. A. (2023). Safiuddin Urmaviyning musiqa nazariyasidagi o'rni. *International Journal of Modern Scientific and Practical Research*, 1(1), 100-103. – <https://modernscientific.uz/index.php/ijmspr/article/view/100>
- [6] Xolmatova, D. M. (2023). Safiuddin Urmaviyning musiqa nazariyasiga oid qarashlari. *International Journal of Social Sciences and Humanities Research*, 1(1), 150-153. – <https://ijsshr.uz/index.php/ijsshr/article/view/150>
- [7] Xolmatova, Z. A. (2023). Sharq musiqa nazariyasining rivojlanish bosqichlari. *International Journal of Modern Scientific and Practical Research*, 1(1), 105-108. – <https://modernscientific.uz/index.php/ijmspr/article/view/105>